

Przekaz Al-Dżahiza o wierzeniach Słowian. Folklorystyka w badaniach nad prasłowiańską mitologią

Al-Jāḥiẓ's account of Slavic beliefs. The role of folklore in research into Proto-Slavic mythology

ANDRZEJ PIOTR KOWALSKI

Uniwersytet Gdański, Instytut Antropologii, ul. Bielańska 5, 80-851 Gdańsk, Polska,
andrzej.kowalski@ug.edu.pl
ORCID: 0000-0003-2009-2689

MIKOŁAJ RYCHŁO

Uniwersytet Gdański, Instytut Anglistyki i Amerykanistyki, ul. Wita Stwosza 51, 80-308 Gdańsk,
mikolaj.rychlo@ug.edu.pl
Akademia Ateneum w Gdańsku, ul. 3 Maja 25 A, 80-802 Gdańsk, Polska
ORCID: 0000-0003-1821-7219

KRZYSZTOF TOMASZ WITCZAK

Uniwersytet Łódzki, Katedra Filologii Klasycznej, ul. Pomorska 171/173, 90-236 Łódź, Polska,
krzysztof.witczak@uni.lodz.pl
ORCID: 0000-0001-8895-974X

Abstract. The paper concentrates on the Slavic snake myth; it includes creatures believed to suckle milk from cattle udders. We argue that this myth (so far mainly associated with folklore) reflects very ancient beliefs held by our ancestors and can be independently confirmed in several sources. Most noteworthy among them is a ninth century note included by al-Jāḥiẓ in his *Kitāb al-ḥayawān* (Book of Animals) which we quote in the paper. The Arab writer reports in detail on the behaviour of cow-suckling snakes which he knew from his personal interaction with Slavs. Further evidence comes from comparative data which we adduce from our source material. These include, among others, motifs referring to snakes and cows from the Rigveda. There are also historical sources, such as a description of a cow-milking snake by Jakub Kazimierz Haur (1693), and etymological arguments. We conclude that since it is sometimes possible to find independent confirmation of what is reconstructed (as in the case of the Proto-Slavic beliefs about milk-sucking snakes), we should be less sceptical about the products of comparative methods and their value.

Keywords: Arabic sources, archaisms, cow-sucking snakes, ethnographic data, folk beliefs, Indo-European myths, milk, Proto-Slavic heritage.

Wprowadzenie

W badaniach nad mitologią Słowian przyjęto dwa stanowiska co do możliwości wykorzystywania dorobku folklorystyki. Są badacze, którzy uważają, że źródła etnograficzne mają dużą wartość poznawczą, ponieważ nierzadko zachowują relikty dawnych podań mitycznych (Łuczyński 2022). Wśród historyków zdaje się przeważać stanowisko pesymistyczne, odmawiające folklorystyce prawa do prób rekonstrukcji dawnych mitów (Sikorski 2023, s. 195-215). Celem niniejszego artykułu jest pokazanie, że w tradycji mitologicznej Słowian istnieją wątki odnotowywane przez etnografów jeszcze w XXI wieku, a mające archaiczne korzenie. Dobrym przykładem jest przekaz arabskiego autora Al-Dżahiza¹ (776-869), który w dziele *Kitab al-hajawan* („Księga zwierząt”) przedstawił wierzenia dawnych Słowian na temat węża wysysającego krowom mleko. Biorąc pod uwagę fakt, że autor tego dzieła zmarł około 869 roku, można uznać, że jego przekaz, poza wzmianką Prokopiusza z Cezarei, należy do najstarszych udokumentowanych fragmentów na temat mitów Słowian (Lewicki 1950, s. 346; 1961, s. 444-445; 1967, s. 334-335; Klímová 1973, s. 205-206). W sekcji 2 przedstawimy i przeanalizujemy odnośny fragment Al-Dżahiza, przytaczając inne niezależne przekazy zawierające mit o wężu-mlekopiju, w sekcji 3 zaproponujemy jego praindoeuropejskie korzenie, a następnie w sekcji 4 przedstawimy wnioski końcowe.

Przekaz arabskiego autora Al-Dżahiza z IX wieku

Poniżej postaramy się poddać przekaz Al-Dżahiza analizie kontrastywnej i porównawczej, żeby wykazać indoeuropejską spuściznę konkretnego motywu w mitologii Słowian.

Oto fragment z dzieła Al-Dżahiza dotyczący pozyskanej od Słowian relacji o wężu wysysającym mleko krowie:

Twierdzili wobec mnie mężowie spośród Słowian, eunuchowie i niekastrowani, że wąż w ich kraju przychodzi do krów, owija się około ud krowy i jej kolan aż po ścięgna u racic, potem wyciąga swój przód ku sutkom jej wymienia i pożera sutkę, a krowa nie zdoła wydać głosu. Potem długo ssie mleko, a w miarę ssania [krowa] słabnie. A kiedy jest bliska zdechnięcia [wąż] opuszcza ją. Utrzymują oni, że [taka krowa] albo zdechnie, albo też pojawi się na jej wymieniu wielki bolak, trudny do wyleczenia (Lewicki 1956, s. 169).

¹ Zgodnie z zasadami transkrypcji języka arabskiego (zob. np. Michalski 2014, Zagórski 2023), nazwisko arabskiego uczonego będziemy transkrybować: Al-Dżahiz. Możliwa jest też transliteracja: Al-Jāhiz, która stosowana jest również w angielszczyźnie, chociaż rodzajnik zapisywany jest małą literą: al-Jāhiz. Zapisy: Al-Ġāhiz (także Al-Džāhiz, Al-Džāhiz), obowiązujące dawniej, należy uznać za przestarzałe. Tytuł dzieła transkrybujemy: *Kitab al-hajawan* w tekście polskim, co odpowiada transliteracji: *Kitāb al-ḥayawān* w angielszczyźnie.

W przekazach folkloru spotykamy rozbieżne oceny na temat węża wysysającego krowom mleko. Z jednej strony jego działanie uważane jest za dobroczynne, prowadzące do pomnażania dostatku gospodarzy, z drugiej bywa opisywane jako złe, powodujące chorobę, a nawet śmierć krowy (Thompson 1955, s. 313, motywy A2435.6.2.1, oraz s. 475, motyw B765.6.1; Krzyżanowski 1962, s. 62, motyw T 140; Wróblewska 2018, s. 290-300).

Przytoczmy dla przykładu jeden z najstarszych polskich przekazów (z XVII w.) o wężu „dobrze dojącym krowę”. Historia, opisana przez Jakuba Kazimierza Haura (1632-1709), zbliża się w niektórych szczegółach do przekazu Al-Dżahiza, gdyż ukazuje negatywny wpływ węża na mleczność krowy:

To też wiedzieć potrzeba, że wąż tak dobrze wydoi krowę, gdy się do niej wnci, jak które ciełe, pnie się do wymion przez zadnią nogę, i krowa tak się w nim zakocha, jakoby w swoim własnym cielęciu, że aż ryczy do niego, gdyby na czas do niej nie przyszedł. Na pewnym miejscu, w pewnej dziedzinie, krowa z trudnością doić się dawała i co raz mało co bywało mleka, aż tą dlatego przedać musieli, po której to przedaży, wąż ów szukając sobie owej krowy, nadzwyczaj wielki i odchowaly, po domowych błakał się gmachach, którego potem kijem zabił gospodarz, a krowa długo z tęsknicy po wężu rycząc, gdy już w kilka dni odżałowała, i zapomniała, dostatek potem gdzieindziej dawała mleka, aż ją nazad z nagrodą odkupić chcieli (Haur 1693, s. 65-66).

Henryk Perls (1937, s. 56-60), wymieniając przykłady wierzeń związanych z wężem ssącym krowę, podkreśla jego ważną rolę jako opiekuna bydła i gospodarstwa. We wsiach z terenu Małopolski ludność uważała, że wąż wypijający krowie mleko chroni obojcie przed wpływem nieprzychylnych sił (np. czarownic). Obora pozbawiona opiekuńczego węża zapowiadała przyszłe nieszczęście w gospodarstwie.

W różnych okolicach Europy znany był zakaz zabijania (niejadowitego) węża, a złamanie tej normy oznaczało utratę mleczności krów, a nawet ich chorobę lub śmierć (Majewski 1892, s. 129-130)². Trzymanie węża w domostwie i opieka nad nim gwarantowały dostatek mleka. Uważano, że krowy będą miały pełne wymiona, będą zdrowe i tłuste. Węże, pijąc mleko razem z małymi dziećmi, odwzajemniały się bogactwem, na przykład koroną ze złota (Riegler 1907, s. 203-204; Perls 1937, s. 54-55).

² W XIX wieku w wielu regionach Polski i Słowiańszczyzny obowiązywał zakaz zabijania węża-mlekopija: „Wąż może okręciwszy się krowie koło nogi, ssać ją, a bydlę tak się do tego przyzwyczaja, że ryczy, gdy gad w swoim czasie nie przybędzie do wymienia. Zabijać węża nie godzi się, tak jak wszelkich gadów niejadowitych. Jest kilka wiosek podlaskich nad Narwią w gub. Grodzieńskiej, gdzie wąż bywa pospolitym mieszkańcem sioła” (Gloger 1887, s. 5). Jeszcze w połowie XX stulecia ludność wiejska z obszaru Polski środkowej powszechnie wierzyła, że śmierć węża-mlekopija odbija się na zdrowiu i mleczności krów: „Tak samo gdzieś spotkać się jeszcze można z wierzeniami, że węże przychodzą do obory i wysysają mleko krów, które jakoby przyzwyczajają się do tych gadów, a nawet później za nimi tęsknią. Zabicie takiego węża powodowało, że krowa ciężko chorowała i nie chciała dawać mleka lub nawet zdychała” (Baranowski 1967, s. 107).

Popularne w różnych częściach dawnej Polski sformułowanie *ssie jak wąż krowę* rozumiano jako zachowanie zwiastujące dobrobyt w gospodarstwie. Olga Kielak przytoczyła relację z 2013 roku z mazowieckiej miejscowości Żeliszewo Duże, potwierdzającą żywe nadal przekonanie tamtejszych gospodarzy, że węże są zdolne wypijać mleko krowom (Kielak 2022, s. 66-67).

Według Urszuli Lewickiej-Rajewskiej, opowieść Al-Dżahiza o słabnącej krowie w wyniku ssania jej przez węża nie zmienia zgodnej opinii przekazów ludowych o tym, że krowa jest tłusta i mleczna. Jej zdaniem, pisarz arabski wzmiankując opinię o wężu wyniszczającym krowę mógł usłyszeć rzadki lub zmodyfikowany motyw folklorystyczny. Nie wyklucza, że sam mógł coś przeinaczyć (Lewicka-Rajewska 2003, s. 117).

Jeszcze inny punkt widzenia na tę kwestię zaproponował Davide Ermacora. Przekaz autora arabskiego ma – jego zdaniem – liczne analogie do opowieści o wężach pijących mleko nie tylko w folklorze zachodnioeuropejskim, ale też w przekazach średniowiecznych autorów żydowskich, bizantyńskich, a nawet chińskich (Ermacora 2017, s. 72). Wspomniane przez niego paralele nie podważają zakładanej tu autentyczności tego, co Al-Dżahiz powiedział o Słowianach. Dotyczy to szczególnie negatywnej charakterystyki samego węża.

Z punktu widzenia rozpatrywanego fragmentu z dzieła autora arabskiego istotna jest wypowiedź Erazma Majewskiego: „O zaskrońcu (*Tropidonotus natrix*) lud prawie powszechnie utrzymuje, że obwinawszy się około tylnej nogi krowy, wysysa mleko z jej dójek (Jest to stanowczo nieprawdopodobne (Litwa, Wołyń, Polesie) – Na Rusi powszechne” (Majewski 1892, s. 129; Perls 1937, s. 57). Stwierdzenie o nieprawdopodobieństwie sposobu działania węża możemy uznać za wtórną racjonalizację. Wagę zachowuje podany fakt, że wyobrażenie na temat węża szkodnika było powszechne głównie na Rusi.

Pomimo opinii etnografów uważających, że wersja analizowanej tu opowieści mówiąca o dobroczynnych skutkach poczynań węża wobec krowy jest bardziej rozpowszechniona, nie można twierdzić, że była ona pierwotna. Wydaje się, że Al-Dżahiz, podając wersję o wężu jako szkodniku, nie dokonał modyfikacji. Mogą przemawiać za tym dwie przesłanki. Pierwsza dotyczy wiarygodności Al-Dżahiza. Widzimy, że jego relacja jest wyjątkowo dokładna, a opis w wielu zasadniczych szczegółach zgadza się z późniejszymi relacjami zebranymi przez folklorystów. Arabski autor stara się potwierdzić swoją rzetelność, gdy mówi, że powołuje się na opinię rozmówców słowiańskiego pochodzenia, od których samodzielnie pozyskał wiadomości³. Druga odnosi się do kwestii natury historycznej. Zdaniem U. Lewickiej-Rajewskiej, Słowianie dostarczający wiadomości Al-Dżahizowi, stale przebywającemu w Basrze, prawdopodobnie pochodzili z obszarów Słowiańszczyzny wschodniej. W IX wieku do Bagdadu i pobliskich miast trafiali niewolnicy

³ O Słowianach żyjących w świecie islamskim szerzej rozprawia Mišin (2002) i Lewicka-Rajewska (2004, s. 28-29).

z podporządkowanych Chazarom plemion Wiatyczów, Radymiczów i Siewierzan (Lewicka-Rajewska 2003, s. 116). Pozostaje to w zgodzie z przytoczonym wyżej spostrzeżeniem E. Majewskiego, że motyw węża jako szkodnika znany jest przede wszystkim w folklorze rosyjskim.

Praindoeuropejska geneza mitu o wężu-mlekoopiju

Wydaje się, że słowiańska opowieść o wężu-szkodniku (wysysającym mleko krowie) jest archaiczna, ponieważ sięga epoki indoeuropejskiej. Przemawiają za tym dane komparatystyczne odzwierciedlające schemat starego przekazu znanego u wielu ludów na terenie Euroazji. Chodzi o mit opowiadający o pojedynku boga gromu z potworem chtonicznym – wężem lub smokiem (Dukova 1970, s. 228). W przypadku tradycji indoeuropejskiej ważne jest jednak to, że walka toczy się o uwolnienie bydła więzionego, zamkniętego przez węża (Witczak 2016, s. 108). Bóg burzy, ciskając gromy, wygania potwora do podwodnych lub podziemnych czeluści, co w efekcie powoduje opad życiodajnego deszczu (Ivanov i Toporov 1974, s. 45; Uspenskij 1982, s. 31; Watkins 1995). Wąż lub smok występuje tu w roli istoty powodującej rozmaite kataklizmy, głównie suszę. Istotny jest jednak jego związek z krowami. Aby uzmysłowić sobie wyraźniej tę relację, wypada zwrócić uwagę na wątek analogiczny, który w układzie przekazu mitycznego na temat węża i krowy stanowi redundancję (Augustynowicz 1991, s. 128). Do tej pory nie próbowano zestawiać tych motywów mitycznych. Otóż w folklorze indoeuropejskim częste jest utożsamienie krowy z chmurami, a deszczu z mlekiem. Skojarzenia takie występują już w Rygwedzie, na przykład w jednym z hymnów do Indry (*RV IX, 74a*) czytamy: *ātmanván nábho duhyate ghṛtám páya* ‘z ożywiającej chmury dojony jest tłuszcz i mleko’ [‘Aus der lebendigen Wolke wird Schmalz und Milch gemolken’] (Geldner 1951, s. 69). Inna Shved (2021, s. 24-25) przypomniała słowiańskie warianty tego wyobrażenia, zaliczając je do „semantyki pluwialnej”. Obraz krowy jako obłoku, a ściślej gęstych deszczowych chmur utożsamianych z nabrzmiałymi wymionami krowimi, jest dobrze poświadczony w folklorze Słowian wschodnich (Tolstoj 2003, s. 256-259; Shved 2021, s. 24-25). Tutaj bóg burzy toczy walkę ze smokami wypijającymi wodę z deszczowych chmur. W późniejszych przekazach smoki, tak jak węże, a potem czarownice zabierające mleko, są zwalczane przez herosa, który pełni funkcję gromowładcy (Dukova 1970, s. 228). Ale znane są też wątki mówiące o tym, że ognisty skrzydlaty gad atakuje nie tylko krowy – chmury, ale wprost krowy w gospodarstwie, żeby wyssać z nich mleko (Uspenskij 1982, s. 87).

Nie można zaprzeczyć, że w tekstach folkloru, nie tylko słowiańskiego, wąż -mlekoopij przybiera postać obłaskawionego gada, który przysparza bogactw (Mozzyński 1967, s. 562-564). W Małopolsce traktowano zaskrońca jak domownika i dobrotliwie nazywano go *trusią*, gdyż – w przekonaniu ludu polskiego – wąż

ssąc krowy, „milcząco” dba o ich mleczność (Jachno 1867, s. 6; Ciszewski 1936, s. 143; Wyżkiewicz-Maksimow 2018, s. 176). W środowisku wiejskim węże kąsające krowy stwarzały kłopoty, dlatego w tekstach folkloru przewagę zyskiwały opisy gada jako opiekuna domostwa. Niewykluczone, że był to przejaw szacunku dla animizowanych przodków, którym należy się ofiara z mleka w zamian za zdrowie krów. Sięgający doby mitycznej zwyczaj tzw. „gonienia węża”, który wiąże chmury i powoduje suszę, zaczął współwystępować z gestami zjednywania sobie tego szkodnika. Chrystianizacja przyznała św. Jerzemu i św. Michałowi funkcje heroicznych zabójców smoka/węża, a jednocześnie spowodowała akcentowanie opiekuńczej roli węża-mlekopija. Na wsiach zaczęto stosować magiczne środki zdobywania ich przychylności poprzez używanie znanych na Rusi „zmiejewików”. Były to medaliony z wizerunkami świętych, które na odwrocie miały rysunek węża i napis „Спаси и сохрани” (Velecka 2009, s. 11, 224-226).

Wydaje się, że pozytywne spojrzenie na charakter węża to efekt modyfikacji tej postaci. Pierwotnie gromowładca był boskim patronem drużyn wojowniczych. W mitycznym obrazie akcentowane było zbrojne pokonanie węża-smoka, który wyrządzał krzywdę chmurom lub krowom. Bez wątplenia dramaturgia tego zmagania ukazuje najstarszą ocenę pelzającego lub latającego gada jako szkodnika. Wykazane wyżej kontaminacje wątków utożsamiające bydlę z chmurami, mleko z deszczem, a węża z potworem wywołującym klęski, pozwalają rozpatrywany fragment z dzieła Al-Dżahiza zaliczyć do archaicznych wariantów indoeuropejskiego mitu o walce gromowładcy z potworem chtonicznym. Dla Al-Dżahiza było to zabobonne podanie, lecz dla badaczy folkloru jest to ślad prasłowiańskiej (lub nawet bałtosłowiańskiej) „redakcji” mitu, i to w jego wyjściowej formie.

Jeśli diagnoza ta jest trafna, to słabną argumenty przedstawicieli sceptycznego nastawienia wobec możliwości korzystania z materiałów folklorystycznych do rekonstrukcji w zakresie mitologii. Odnotowywane (jeszcze w XX i XXI wieku!) opowiadania na temat węża ssącego krowę, znajdujące potwierdzenie w średnio-wiecznym przekazie autora arabskiego, świadczą o przydatności takich danych do badań nad mitologią Słowian. Dodatkowych argumentów przemawiających za autentycznością wierzeń nie tylko Słowian, ale również Praindoeuropejczyków dostarczają nam etymologie wielu zoonimów, zwłaszcza herpetonimów (Witczak 2020; Rychło, Kaczyńska, Kowalski i Witczak 2024)⁴.

⁴ Materiał leksykalny języków indoeuropejskich dotyczący gada lub płaza wysysającego krowę jest wyjątkowo bogaty. W tym miejscu ograniczamy się do przytoczenia kilku wybranych przykładów słowiańskich, które nawet dla niespecjalistów są przejrzyste pod względem morfologicznym i etymologicznym: serbskie *кравосау* m. ‘rodzaj węża, o którym się mówi, że ssie krowę, wąż Eskulapa’, chorwackie *kravòsac* m. ‘krowosys, krowodój, pyton (gad)’, słoweńskie *kravosès* m. ‘bardzo duży indyjski wąż niejadowity; pyton’ (dosłownie ‘ssący krowy’); bułg. dial. *зѣя* ż. ‘zmija’ (dosłownie ‘krowia’); polskie (dawne) *krowodój*, *krowosys* m. ‘wąż boa’; ukraińskie *молокосіс* m. ‘jaszczurka, salamandra’ (dosłownie ‘mlekopij’) – Bajec 1975; Karłowicz 1894-1905, s. 382; Witczak, Kowalski i Rychło 2023. Por. też angielskie (w USA) *cow sucker* ‘gatunek niejadowitego węża zwanego lancetogłowem królewskim, *Lampropeltis getula*’.

Konkluzje

Funkcjonujący wśród Słowian motyw niejadowitego węża, regularnie wysysającego krowom mleko, o którym dowiadujemy się głównie z prac współczesnych folklorystów i etnografów, znajduje potwierdzenie w przekazie Al-Dżahiza z IX wieku. Jego opis jest tematycznie i strukturalnie powiązany z bardzo licznymi doniesieniami folklorystów dotyczącymi słowiańskich wierzeń ludowych odnoszących się do węża wysysającego mleko krowie. Ze względu na barierę językową relacja arabskiego pisarza z IX wieku przez długi czas nie mogła oddziaływać na nowożytnie badania etnograficzne. Starożytność tej orientalnej relacji o Słowianach pozwala obalić wyrażaną niekiedy sceptyczną postawę wobec wartości materiałów nowożytnych o charakterze folklorystycznym wykorzystywanych do rekonstrukcji prasłowiańskiej mitologii i demonologii.

Konflikt interesów: Autorzy deklarują brak konfliktu interesów.

Wkład autorów: Autorzy przyjmują na siebie wyłączną odpowiedzialność z tytułu: przygotowania koncepcji badawczej dzieła i sposobu jego przedstawienia (opracowania metodyki), zebrania i analizy danych, interpretacji wniosków, a także zredagowania wersji ostatecznej rękopisu.

Bibliografia

Źródła pisane

- Haur J.K. 1693, *Skład abo skarbiec znákomitych sekretów oekonomiemy ziemiańskiej*, Kraków, Drukarnia M.A. Schedlá.
- Lewicki T. 1956, *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, t. 1, Wrocław, Zakład imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN.

Literatura

- Augustynowicz G. 1991, *Uwagi o konstrukcji mitu*, w: T. Karwicka (red.), *Metodologiczne problemy współczesnych badań nad kulturą i tradycją*, Toruń, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, s. 123-140.
- Bajec A. (red.) 1975, *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, t. 2 (I–Na), Ljubljana, Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti.
- Baranowski B. 1967, *Zanik tradycyjnego chowu krów oraz wierzeń i zabobonów z nim związanych na terenie obecnego województwa łódzkiego*, Łódź, Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Ciszewski S. 1936, *Prace etnologiczne*, t. 4. *Ród*, Warszawa, Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego.
- Dukova U. 1970, *Das Bild des Drachen im bulgarischen Märchen*, „Fabula” 11/3, s. 209-252.
- Ermacora D. 2017, *The Comparative milk-suckling reptile*, „Anthropozoologica” 52/1, s. 59-81.
- Geldner K.F. 1951, *Der Rig-Veda*, Bd. 3, Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press.
- Gloger Z. 1887, *Zabobony i mniemania ludu nadnarwiańskiego tyzące ptaków, płazów i owadów*, Kraków, Akademia Umiejętności.

- Ivanov V.V., Toporov V.N. 1974, *Issledovaniâ v oblasti slavânskikh drevnostej. Leksičeskie i frazeologičeskie voprosy rekonstrukcii tekstov*, Moskva, Izdatel'stvo „Nauka”. Иванов В.В., Топоров В.Н. 1974, *Исследования в области славянских древностей. Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов*, Москва, Издательство „Наука”.
- Jachno J. 1867, *O wężach galicyjskich w ogóle, a o żmijach w szczególności*, cz. 1, Kraków, Drukarnia „Czasu”.
- Karłowicz J. 1894-1905, *Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia*, Kraków, W.L. Anczyz i Spółka.
- Kielak O. 2022, *Wybrane ludowe wierzenia o zwierzętach domowych w polskiej frazeologii*, „Prace Językoznawcze” 24/3, s. 61-72.
- Klímová D. 1973, *Zum Studium der Schlangenthematik in der Prosafolklore der Slawen*, „Ethnologia Slavica” 5, s. 197-213.
- Krzyżanowski J. 1962, *Polska bajka ludowa w układzie systematycznym*, t. 1, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Lewicka-Rajewska U. 2003, *Wczesnośredniowieczne źródła arabskie jako przyczynek do etnografii Słowian*, w: J. Pstrusińska, P. Stalmaszczyk (red.), *Collectanea Euroasiatica Cracoviensia. Understanding Eurasia from Ancient Times to the Present Day*, Kraków, Księgarnia Akademicka, s. 105-124.
- 2004, *Arabskie opisanie Słowian*, Warszawa, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Lewicki T. 1950, *Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich*, „Slavia Antiqua” 2/2, s. 321-388.
- 1961, *Al-Džāhīz*, w: W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Splawiński (red.), *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych*, t. 1, cz. 2, Wrocław–Warszawa–Kraków, Zakład Naukowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, s. 444-445.
- 1967, *Pisarze arabscy IX-XIII w. o wierzeniach religijnych wczesnośredniowiecznych Słowian*, „Łódzkie Studia Etnograficzne” 9, s. 333-343.
- Łuczynski M. 2022, *Mity Słowian. Śladami świętych opowieści przodków*, Szczecin, Triglav.
- Majewski E. 1892, *Wąż w mowie, pojęciach i praktykach ludu naszego*, „Wisła” 6/1, s. 87-140, 6/2, s. 318-371.
- Michalski M. 2014, *Polska transkrypcja uproszczona dla języka arabskiego – między teorią a praktyką*, „Przegląd Orientalistyczny” 3-4, s. 125-137.
- Mišin D.E. 2002, *Sakaliba (slavâne) v islamskom mire v rannee srednevekov'e*, Moskva, Institutu Vostokovedeniâ RAN. Мишин Д.Е. 2002, *Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье*, Москва, Институт Востоковедения РАН.
- Moszyński K. 1967, *Kultura ludowa Słowian*, t. 2, cz. 1, Warszawa, Książka i Wiedza.
- Perls H. 1937, *Wąż w wierzeniach ludu polskiego*, Lwów, Drukarnia Naukowa.
- Riegler R. 1907, *Das Tier im Spiegel der Sprache. Ein Beitrag zur vergleichenden Bedeutungslehre*, Dresden–Leipzig, C.A. Kochs Verlagsbuchhandlung.
- Rychło M., Kaczyńska E., Kowalski A.P., Witczak K.T. 2024, *Milk-Sucking „Thieves” in Indo-European Folklore: An Etymological Analysis of Zoonyms*, „Lege Artis. Language Yesterday, Today, Tomorrow” 9 (1), s. 84-103.
- Shved I. 2021, *Korova v tradicijnoj duhovnoj kul'ture Brestskogo Poles'a (2)*, „Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies” 2 (8), s. 1-33. Shved I. [Швед И.] 2021, *Корова в традиционной духовной культуре Брестского Полесья (2)*, „Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies” 2 (8), s. 1-33.
- Sikorski D.A. 2023, *Religie dawnych Słowian*, Poznań, Wydawnictwo Poznańskie.
- Thompson S. 1955, *Motif-Index of Folk-Literature*, vol. 1 (A-C), Bloomington, Indiana University Press.
- Tolstoj N.I. 2003, *Očerki slavânskogo âzyčestva*, Moskva, Izdatel'stvo „Indrik”. Толстой Н.И. 2003, *Очерки славянского язычества*, Москва, Издательство „Индрик”, s. 253-268.
- Uspenskij B.A. 1982, *Filologičeskie razyskaniâ v oblasti slavânskikh drevnostej. (Relikty âzyčestva v vostočnoslavânskom kul'te Nikolaâ Mirlikijskogo)*, Moskva, Izdatel'stvo Moskovskogo Universiteta. Успенский Б.А. 1982, *Филологические разыскания в области славянских древностей (Реликты*

- язычества в восточнославянском культе Николая Мирликийского), Москва, Издательство Московского Университета.
- Velecka N. 2009, *Simvolj slavánskogo ázyčestva*, Moskva, „Veče”. Veleckaja H. 2009, *Символы славянского язычества*, Москва, „Вече”.
- Watkins C. 1995, *How to Kill a Dragon. Aspects of Indo-European Poetics*, Oxford, Oxford University Press.
- Witczak K.T. 2016, *Rozważania nad genezą prasłowiańskiego apelatywu *smokъ*, „Rocznik Slawistyczny” 65, s. 101-115.
- Witczak K.T. 2020, *Baba, żaba i krowa, czyli rozważania o tym, jak dawne są ludowe wierzenia o żabie wysysającej mleko krowie*, „Slavia Occidentalis” 77/1, s. 133-151.
- Witczak K.T., Kowalski A.P., Rychło M. 2023, *Dwa południowosłowiańskie herpetonimy w oświetleniu językoznawczym i etnograficznym (psl. *korvosъъ ‘wąż Eskulapa’, psl. *guja ‘wąż, żmija’)*, „Slavistična Revija” 71 (4), s. 355-368.
- Wróblewska V. 2018, *Wąż*, w: V. Wróblewska (red.), *Słownik polskiej bajki ludowej*, t. 3 (p-z), Toruń, Wydawnictwo Naukowe UMK, s. 299-304.
- Wyżkiewicz-Maksimow R. 2018, *Węże i żmije w kulturze oraz języku polskim i serbskim*, w: A. Gostomska, D. Żyłko (red.), *Języki i kultura Słowian. Pamięci Profesora Leszka Moszyńskiego*, Gdańsk, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, s. 168-184.
- Zagórski B.R. 2023, *Zasady latynizacji języka arabskiego*, <https://www.google.pl/url?sa=i&rc=t=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=0CDcQw7AJahcKEwj4n-Lopa2BAxUAAAAAHQA-AAAAQAw&url=https%3A%2F%2Fwww.gov.pl%2Fattachment%2F69eab60d-40c6-4e55-b935-40dc-6ce-42f17&psig=AOvVaw2x8of4LYaxpeMwECAWD-oC&ust=1694890630312261&opi=89978449>.